

Gönderim Tarihi: 20.06.2023

Kabul Tarihi: 14.09.2023

CHP ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA TEK PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE HİMAYE (PATRONAJ) İLİŞKİLERİ VE BAZI SOSYO-EKONOMİK SORUNLAR

Patronage Relations and some Socio-Economic Problems in Turkey in the
Period of the Single Party in the Light of the CHP Archive Documents

Tülay AYDIN

Doç. Dr.; Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
tlyaydn05@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0308-1240

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Tarihin her döneminde ve her toplum tipinde rastlanan eşitsizlik ve güç dengesizliği insanoğlunun en başat sorunu olmaya devam etmektedir. Güç, servet, bilgi başta olmak üzere insanlar arasındaki bu eşitsizlik sembolleri onları çeşitli ilişki ağları içinde bir var olma savaşı vermeye sürüklemektedir. Bu çalışmada ele alınan tek parti döneminde de merkez ve çevre iletişiminde oluşan tarihsel boşluk, yerel güç odaklarının siyasi, idari ya da ekonomik birçok konuda güç elde etmesine ve bu gücü zayıf toplum kesimleri üzerinde kullanmalarına sebep olmuştur. Bu çalışmada bilhassa köylerde toprak ağaları, köy ve kasabalarda bir aracı güç unsuru olarak memurlar ve artı ürünün pazarlanması noktasında tefeci-tüccarların yani hami ve araçların servet, bilgi, güç ve otoriteye dayalı tahakkümleri incelenmektedir. Bu tahakkümün asıl muhatabı ise kırsal kesimde bilgi ve güçten yoksun kalmış başta köylüler olmak üzere çeşitli halk kesimleridir. Çalışma tarihin her döneminde görülen bu güç odaklı sorunların tek partili yıllar Türkiye'sindeki bir portresini çizme hedefindedir. CHP arşiv belgeleri ışığında ele alınan konunun temel yargısı cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan siyasi, idari, ekonomik ve çeşitli yönetsel kaygıların da yereldeki bu çatışmayı farklı açılardan etkilediği yönündedir. Çalışmanın ana dayanağını tek parti döneminin toplum portresini en iyi şekilde gözler önüne seren parti müfettişlerinin teftiş raporları, parti teşkilatlarının kongre zabutları ve partili milletvekillerinin bölgelerine yaptıkları geziler sonucunda hazırladıkları raporlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: CHP, toplum, ekonomi, himaye, köylü, aracı.

Abstract

The inequality and power imbalance encountered in every period of history and in every type of society continues to be the most dominant problem of human beings. These symbols of inequality among people, especially power, wealth and knowledge, lead them to fight for existence in various networks of relations. The historical gap in the communication between the center and the periphery during the single-party period discussed in the study caused local power groups to gain power in many political, administrative or economic issues and to use this power on weak social segments. In this study, the domination of landlords in villages, civil servants as an intermediary power element in villages and towns, and usurer-traders, that is, protectors and intermediaries, based on wealth, knowledge, power and authority, at the point of marketing the surplus product are examined. The main addressees of this domination are various segments of the people, especially the peasants, who have been deprived of

knowledge and power in the countryside. The aim of the study is to draw a portrait of these power-oriented problems seen in every period of history in Turkey during the one-party years. The basic judgment of the issue, which is handled in the light of the CHP's own archive documents, is that the political, administrative, economic and various administrative concerns established in the first years of the republic also affected this conflict in the local area from different angles. The main basis of the study is the inspection reports of the party inspectors, the congress minutes of the party organizations, and the reports prepared by the party deputies as a result of their visits to their regions, which reveal the portrait of the society of the single-party period in the best way.

Keywords: *CHP, society, economy, patronage, peasant, intermediary*

1.GİRİŞ

Toplumsal tarihe bakıldığında hayatın her alanında bir dizi eşitsizliğin var olduğu görülmektedir. Yaşama düzeyleri, sahip olunan haklar vb. birçok açıdan her zaman birilerinin bir diğerinden daha elverişli şartlara ya da konuma sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Toprağa dayalı yaşam stilinden kapitalist toplum yaşamına kadar hemen her zaman maddi olanaklar ve servet, bu toplumsal eşitsizliklerin sebebi olarak belirmiş ve insanlar arasında bir problem halini almıştır (Ozankaya, 1971, s. 190-191). Miras, kazanım ya da farklı şekillerde elde edilen mülk ve servet, güç eşitsizliğinin doğal bir sonucu olan çatışma ya da çıkar ilişkilerine de ortam sunmaktadır. Bu ilişki tipinin en rahatlıkla gözlenebildiği yerler olan kır ve kent yapıları güce ve sermayeye dayalı ilişkilerle yoğrulmuş, kendi iç düzeneği olan bir sistem ortaya çıkarmıştır. Bu düzende olanaklara sahip olanlar ile olamayanlar arasında bilgi, emek, güç ya da mülke dayalı karşılıklı rant ya da sömürüye varan bir ilişki tipi ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda toplum içinde devlet ya da resmiyetten uzak, bağımsız bir yapılanma oluşmaktadır. Bu durum bir yanı ile merkez-çevre ilişkisine dayanan yönetsel bir süreç bir yanı ile de toplumsal yapıda az gelişmiş ekonomik şartların dürtmesiyle ortaya çıkan sosyal bir sorun oluşturmaktadır. Hem sonuç hem sebep gibi görünen bu faktörler çevrede yeni güç odaklarını doğurmakta ve onları beslemektedir (Eisenstadt & Roniger, 1980, s. 65).

Tek parti dönemi toplum ilişkilerinde bahsi geçen güç, emek, bilgi temelli ilişki ağını sorgulayan bu çalışmada partinin idari, ideolojik ve yönetsel kaygılarından arınmış daha ziyade sosyo-ekonomik açı ile ele alınan bir tek parti dönemi toplum gerçeği sunulmaktadır. Dönemin sosyo-ekonomik yapısı ve toplum dinamiğini bir güç ilişkisi çerçevesinde incelemeyi hedefleyen bu çalışmada temel dayanak noktası bu dönemin parti örgütlerini denetim mekanizmasını oluşturan parti müfettişlik raporları, vilayet kongre zabıtları, partili milletvekillerinin seçim bölgelerini gezileri

sonucunda düzenledikleri raporlar ve çeşitli CHP arşivi belgeleri oluşturmaktadır. Bu belge ve raporlar parti merkezi tarafından görevlendirilmiş ve yerel dinamiklerden bağımsız olan milletvekillerinin kendi yorum ve gözlemlerinden oluşmaktadır. Sadece parti örgütleri değil illerin mevcut sosyoekonomik ve kültürel profillerine de ışık tutan bu rapor ve belgeler ışığında ele alınacak başlıca konular üç temelde sunulmaktadır: Kırsal yapıda toprak ağalarının köylü üzerinde kurduğu baskı düzeni; patrimonyal bürokrasi düzeninden akılcı rasyonel düzene geçişte ortaya çıkan adaptasyon sürecinde bilhassa kırsal kesimler üzerinde tahakküm kurmaya çalışan ve sahip olduğu bilgi ve teknik üstünlüğünü bir sömürü düzeni oluşturmak üzere kullanan memur-aracı yapılanması ve kent ve kasabalarda ortaya çıkan, dönemin en önemli sermaye ve kredi merkezi konumunda bulunan tefeci-tüccar-aracıların güç ve sermaye merkezli faaliyetleridir.

2.SOSYAL ARKA PLAN

Sınırlı ve kendine yeter derecede üretimi olan köylerde köylünün dışa kapalı niteliği daha da öne çıkmaktadır. Bu yapılarda köylü, toplumun bütünleşebilmiş bir parçası olamamakta ve kendine özgü bir siyasal bilgi, tutum, örgüt ya da önderlik kurmakta yetersiz kalmaktadır. Bu durum ise onları kendi dışındaki egemen ya da önder güçlere mecbur bırakmaktadır (Ozankaya, 1971, s. 287). Öte yandan bu durum köylerin antropolojik olarak doğal bir kısıtlılığa da sahip olduğunu göstermektedir. Köylü bu kapalı yapı içinde hâkim pozisyonundaki güçler karşısında çalışarak servet ve birikimin yapılamayacağını görmektedir. Keza onun için ne kadar çalışırsa çalışsın servet sınırlıdır ve çalışmak sadece geçimini sağlamak için yapılan bir eylemdir (Foster, 1965, s. 298). Köylünün egemen güç baskısına karşı bu sessizliği onun ekonomik güçsüzlüğünün yanında mental bir güçsüzlük içinde bulunmasıyla da ilgiliydi. Düşünce ve yaşam koşullarındaki gerilik köydeki sosyal geriliğin de temel sebepleri olmuştur (Haklı, 2007, s. 174). Aynı zamanda köylünün doğadan kaynaklı hastalık, kuraklık, ölüm gibi tehditler ile karşılaşması, iktidar yapısı içinde saygı, statü, güç gibi durumlardan yoksun olması nedeniyle korunaksız kalması onu çeşitli sosyal ilişkiler içine girmeye ve bir korunak bulmaya da mecbur bırakmıştır (Powel, 1970, s. 411). Keza köy oluşumları merkez karşısında az örgütlenebilmiş ve içgüdüsel olarak da güvensizlik duygusu taşıyan birimlerden oluşmaktadırlar (Önal, 1969, s. 74). Bu yapı ise köylünün bir lidere ihtiyaç duymasına sebep olmaktadır. Liderlik misyonunun köylü tarafından kabulü; köylü içinden birinin bu konumu ele geçirmesi, köylünün isteğiyle gücün birine verilmesi ya da dışardan bir güç tarafından dayatılması

şeklinde olabilmektedir (Foster, 1965, s. 298). Bu şemada egemen sınıfın, üretici sınıfın geçim yollarını ve bütün hayatını kontrol etmesi üzerine kurulu bir düzenek ortaya çıkmıştır (Kıray, 2006, s. 137). Yani merkezin çevreye ulaşamadığı noktalarda yerel güçler baskı ve otorite ile de hâkimiyet kurabilmektedirler (Weingrod, 1968, s. 383).

Köy ve kır toplumlarında siyasi ve öncelikli olarak ekonomik yönü ağır basan hami-adamı (patron-müşteri) ilişki sistemi söz konusudur (Aydın, 2018, s. 246-250). Patronaj (himaye) sisteminde kaynaklara sahip olanlar ve buna ulaşmak isteyenler arasında resmi olmayan bir ilişki türü ve birtakım *iyiliklerin* sahipler tarafından dağıtımı söz konusudur (Theobald, 1983, s. 141; Weingrod, 1968, s. 379). “*Kendinden daha iyi ya da kötü konumda biri ile müttefik olmayı faydalı bulan ve statü, güç veya kaynak bakımından eşit olmayan iki kişi arasındaki ittifak*” olarak tanımlanan (Boissevain, 1969, s. 379) bu ilişkide potansiyel bir baskı ve sömürünün, zorlayıcı veya gönüllü yükümlülüklerle kurulması (Eisenstadt ve Roniger, 1980, s. 51) ile eşit olmayan koşullarda, yüz yüze ve esnek şekilde ilerleyen bir ilişki türü mevcuttur (Scott, 1972, s. 93). Bilhassa toprak üzerindeki hâkimiyetiyle güç dengesini elinde bulunduran hami, ya toprak sahibi-ağa rolüyle ya da bir ayağı da toprak üzerinde bulunan tüccarlık yoluyla köylü üzerinde bir tahakküm kurmaya başlamaktadır. Toprak ağalığını baz alan sistemde toprak sahibi, köylünün her türlü güvenliğini sağlarken bunun karşılığında köylü, toprağı ortakçılık ya da işçilik yoluyla işleme görevini üzerine almaktadır (Turan, 1989, s. 24). Böylece toprak ağaları ya da toprağına bağlı hamiler, köy ve kasabalarda devletin hukuk, güvenlik gibi bazı görevlerini üstlenmekte ve hâkim buldukları toplum üzerinde de siyasi, hukuki ve kişisel bir bağlayıcılık durumu oluşturmaktadırlar (Ozankaya, 1971, s. 39-40). Köylüye borç vermenin yanı sıra kendince mahkeme kurarak adalet dağıtan ağaların bile söz konusu olduğu dikkate alınır bu gücün önemi daha da anlaşılmaktadır (Boran, 1992, s. 145; Son Posta, 16.05.1938, s. 151). Hami-adamı ilişkilerinde manipülasyon, otorite ve zorlama mevcut bir argümandır ancak ilişkinin ruhunda bunlardan birinin baskın gelmesi durumunda ilişki kesintiye uğrayabilmektedir (Powel, 1970, s. 412). Öte yandan hamiler bu özerk ve güçlü konumları sayesinde devlet bürokrasisi ile adamı (köylü) arasında da ilişkiler kurmak yolu ile gücünü giderek pekiştirmektedir. Adamı koruyan, kollayan, bilgi veren konumunda olan hami, karşılığında köylüden güçlü bir sadakat beklemektedir. Bu sadakat biçimi başta kişisel, siyasal, ekonomik ve ideolojik olmak üzere birçok şekilde olabilmektedir (Ayata, 1994, s. 27-29).

Bir diğer hamilik çeşidi ise tüccarlık yoluyla yapılan az da olsa mal

ya da toprağa sahip olan, köylünün artı ürününü pazarlama olanaklarını sağlamak yoluyla öne çıkmaktadır. Hami kredi olanaklarına ve merkezlerine ulaşamayan köylüye kredi ve pazar fırsatı sunarak tahakkümünü kurmaktadır. Bu ilişki çerçevesi hem siyasi hem ekonomik niteliklidir (Scott, 1977, s. 2). Bu yapılarda çoğunlukla toprak sahibi şehir ya da kasaba ile ilintilidir ya da köye yakın bir yerde yerleşmiştir. Hami sahip olduğu toprak ya da mülkleri yarıcılık ve marabacılık yoluyla işletmektedir (Turan, 1989, s. 24). Toprak ve köylü üzerindeki hâkimiyetlerini kasabalara taşıyan bu küçük kasaba tüccarları (eşraf) ve büyük toprak sahipleri aşırı ve keyfi eylemlere karşı köylülerin koruyucusu ve merkezi hükümet yetkilileri ile yerel yönetim unsurları arasında aracılık görevi yapmaktadırlar (Sayarı, 2011, s. 85). Bu noktada önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Kırsal toplumun hâkim güçleri olan hamiler zamanla *aracı* olarak tanımlanan yeni bir role bürünebilmektedirler. Bir hamî aynı zamanda aracılık rolünü de üstlenebilmektedir. Hamî parti ya da devlet olanaklarını kollayabilmekte bazen de toprak ağası parti aracılığıyla özerk alanındaki hâkimiyetini genişletebilmekte ve aracılık misyonunu zayıflatarak hamîlik yetisini güçlendirebilmektedir (Scott, 1972, s. 96).

Modern hayatın gelişimi ile birlikte merkez karşısında çevrenin gelişimi bireysel ya da kurumsal hamilerin misyonunda da değişimler başlatmıştır. Bu durum en iyi bağlantıları olan hamileri daha kabul edilebilir pozisyona getirirken öğretmen, doktor, avukat toprak sahipleri, memurlar, tahsildarlar, tefeciler gibi dış bağlantıları olan ve genellikle sosyo-ekonomik durumu orta düzey olan bir küçük entelektüeller ekibini de gün yüzüne çıkarmıştır (Powell, 1970, s. 414). Köylü üzerinde aracılık misyonu ile etkili olan orta düzey memurlar da bu güçlerini kişisel çıkar ve rant sağlamak üzerine geliştirebilmişlerdir. Keza geleneksel hamîlik ile aracılık arasındaki en önemli fark ilkinde hâkim gücün kaynağa direkt sahip olması buna mukabil ikincisinde ise bu tür kaynakları kontrol eden güçlerle doğrudan kurulan stratejik bir bağın mevcut olmasıdır. Boissevain bu durumu ikincil kaynak olarak yorumlayıp açıklamaktadır (1969, s. 380). Keza bir aracı ya da hamî kendi bilgi ve becerisine, taşınmazlar üzerindeki mülkiyet gücüne ya da başkalarının mülkiyet veya otorite gücünden kaynaklanan bir güce sahip olabilmektedir. İlkinde avukatlar öne çıkarken ikincisinde kıt topraklar üzerinde hâkim olan hamilere işaret edilmektedir. Ortakçı veya kiracı olan köylüler ise müşteri konumunda yer almaktadırlar. Üçüncüsünde ise büro temelli bir hamîlik yani aracılık söz konusudur (Scott, 1972, s. 96).

Köylü ve devlet arasında hayati bir rol üstlenen araçlar, bilhassa geri kalmış ve yoksul ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde kaynak

kısıtının olması, kayırmacı ve iltimas güdülen bir dağıtımı gündeme getirirken, kaynağın yeterli olduğu ülkelerde ise iyi işlemeyen bir bürokrasi ve bürokrasiden anlamayan, haklarını bilmeyen bir kitlenin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Aracı tamda bu noktada devreye girmekte ve siyasi-ekonomik rant ya da oy kaygısını da baz alarak hareket etmektedir (Ayata, 2010b, s. 39-40). Bu ilişki ağı özellikle Akdeniz toplumlarında ve bilhassa da İtalya ve Türkiye gibi makineleşmenin düşük, teknoloji ve sermayenin sınırlı olduğu ve düşük dereceli bir merkez-çevre etkileşiminin bulunduğu ülkelerde ortaya çıkmaktadır (Roniger, 1983, s. 65).

Aracılar devlet ve toplum arasındaki boşlukları, arabulucu misyonu ile tamamlamaktadırlar (Weingrod, 1968, s. 383). Değişen şartlar ışığında toprak sahiplerinin hamiliği devam etmekle beraber bu süreçte köylüleri yönlendiren ve yeni olanaklar sunanlar öğretmenler, aracılar, memurlar ve muhtarlar olmuştur (Kıray, 2006, s. 139; Chatterjee, 2006, s. 103). Bu noktada merkezden uzak kalan köy ve nispeten de kasabalıların devlet memurları ile ilişkileri de bu grupların önemini ortaya çıkarmaktadır. Köylülerin devlet memurları ile olan seyrek ama hayati öneme sahip ilişkilerinde söz sahibi olan bu gruplar köylü adına hareket edebilmektedirler (Weingrod, 1968, s. 382). Buna göre aracılar sosyal yapıda bir köprü vazifesi görmekte yani hem izole edilmiş iki kişi arasındaki köprü vazifesini hem de mala, bilgiye ve fırsatlara erişimi sağlamaktadırlar. Nitekim tek partili ya da diktatöryal sistemlerde aracı sıfatını taşıyan bu kişiler, kırsal kesimler için adeta resmi bir kişilik ve devletin bir temsilcisi konumunda yer alabilmektedir. Aracılar kolladıkları kişiye toprak, kredi ya da bürokratik işlerinin görülmesi gibi konularda kaynak sağlayabilmektedirler (Ayata, 2010, s. 37).

Aracıların en temel özellikleri uzmanlaştıkları bir alan olması ve kaynaklara ulaşmada başarılı olmalarıdır. Bu yönleri ile onlar iyi bir bilgi ve insan manipülatörü olarak kabul edilmektedir (Boissevain, 1969, s. 380). Ekonomik, bürokratik ya da siyasi ilişki ağlarını iyi kuran aracılar bu ilişki yetenekleri sayesinde kazanç sağlamaktadırlar. Ancak geleneksel patron ilişkilerinden farklı bir statüye sahip olan aracıların mirasla devraldıkları ya da kendilerine ait bir kaynakları yoktur hatta saygın bir kökleri de olmayabilir ancak aracılar sahip oldukları bilgi ve kurdukları bağlar sayesinde güç kazanmışlardır (Ayata, 2010, s. 37). Yani aracılar devletin uzanamadığı yerlerde dağıtılan kaynağın sahibi olarak değil bunlardan yararlanmayı bilen kişiler olarak öne çıkarlar. Sayarı'ya göre de hami-adamı ilişkilerinde haminin ya da aracının gücü ya kendi kişisel etkisinden, statüsünden, ekonomik gücünden ya da kamu kaynaklarına erişim gücünden

ortaya çıkmaktadır (2011, s 81). Yani en iyi aracı en iyi ilişkilere sahip olan kişi demektir. Bu onları yetkisiz ve güçsüz kesimler karşısında güçlü bir pozisyona taşımakta ve işi ranta dökmeyi sağlayan bir koz sunmaktadır. Aracılar ekonomik ağda olduğu gibi siyasi ya da sosyal rolleri öne çıkan konularda da işlev görebilmektedirler. Siyasi kişiliklere olan yakınlıkları nedeniyle ve kurdukları güçlü bağlar onlara bağımlılık yaratmaktadır. Ancak ekonomik araçların aksine siyasi araçlar para kazanmaktan ziyade kaynak ve fırsatlara daha fazla erişim sağlayarak güçlerini artırmaktadırlar (Stovel ve Shaw, 2012, s. 150-152).

3. CHP ARŞİV BELGELERİNDE HİMAYE (PATRONAJ) İLİŞKİLERİ

Tabakalaşmanın az görüldüğü ancak keskin bir güç önceliğinin bulunduğu köylerde iktidara dayanan güç genellikle gelir, iş gücü veya eğitim bakımından köylülerden farklılaşan, fiziki ve ekonomik bir güce sahip, idare ve memurlarla sıkı ilişkiler kurabilen, haberleşme ve ulaşım kaynaklarına sahip olmayı başarmış *hâkim kişi* olarak tanımlanan güç odaklarının elinde bulunmaktadır. Osmanlı düzeninden Cumhuriyet evresine kadar köylerde bu hâkim kişiler *ağa* ismiyle adlandırılan hamiler olmuştur (Ozanaya, 1971, s. 36). Keza toplum yapısında olmadığı iddia edilen feodal düzenin örtülü bir sınıf düzeneği şeklinde hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönemde ağalık, mollalık, hocalık, hacılık, kâhyalık gibi köyün geliri üzerinde hâkimiyet kuran bir imtiyazlı sınıf söz konusudur (Tan, 14.03.1939, s. 7). Cumhuriyet döneminde de köylünün bu durumunun çok farklılaşmadığı ve Osmanlı'dan kalan yapının devam ettiği görülmektedir. Köyün sosyolojik yapılanmasından kaynaklanan yerel koşullarının yanı sıra devlet merkezinin buralara ulaşmadaki yetersizliği de köylerin yapısal durumunu etkilemiştir. Bilhassa toprak dağılımındaki adaletsizlik köylüyü ağalık formu içinde açık bir etkiye maruz bırakmaktaydı (Köymen ve Öztükcan, 1999, s. 478). Patrimonyal düzende ağa-bey-şih gibi ezici güç karşısında köylü-kul-maraba ezilen grubu yer almaktaydı (Yücel, 2019, s. 96). Her ne kadar cumhuriyet ile beraber devlet, halkçı bir politika ışığında bu lafız ve unvanların kullanımına yasak koymuş olsa da bu yapıların toplum içindeki geleneksel konumunu değiştirmekte başarılı olamamıştı. Bu yasak, kelimeler gibi olguların da gerçek hayattan kalkması anlamını doğurmamış ve mevcut durum sistematik bir şekilde devam edegelmiştir (Akşam, 30.10.1934, s. 1; Vakit, 03.02.1934, s. 3).

Tek parti döneminde çoğu toprak sahibi olmayan köylü, ağa ya da tahakküm eden hamilerin topraklarında ortakçı, kiracı ya da maraba(cı) statüsünde çalışmaya devam etmekteydi. Feodal otoritenin azaldığı yerlerde

ortaya çıkan, belli süre için bedeli karşılığında işletme ve kullanma hakkının bir başkasına devredilmesi anlamına gelen kiracılık ve ortakçılık, köylünün bir otorite altında kalmasına sebep olmaktaydı (Köymen ve Öztükcan, 1999, s. 502-506; Hatipoğlu, Temmuz 1936, s. 276). Keza bu sistemde köylünün hamiye olan borcuna karşılık payına düşen ürün, faiziyle birlikte toprak sahibine geri verilmekte ve dolayısıyla köylü yaşamak için tekrar tekrar borçlanmaktaydı (Tökin, 1990, s. 186-187). Tökin'e göre bu dönemde köylü toprak ağalarına sürekli borçlanarak onlara boyun eğmek durumunda kalmaktaydı (Mart 1932, s. 34). Mardin seçim bölgesi teftiş raporunda köylünün toprak sahibi olmaması nedeniyle yaşadığı mağduriyet anlatıldıktan sonra sorunun ancak köylünün topraklandırılması ile çözülebileceği şöyle özetlenmektedir:

“Vilayette inkişafa müsait olan ziraatın terakki edememesine sebep halkın araziye malik bulunmamasıdır. Halk geniş araziye malik bulunan beylerin topraklarını işlemekle maişetlerini temin ediyorlar. Bu vaziyet terakkiye o kadar mâni olmaktadır ki halkı en iptidai bir ihtiyaç olan mesken sahibi olmaktan mahrum bırakıyor. Çünkü bütün işi, gücü maişeti arazisinde çalıştıkları beylerin iradelerine tabidir. Onu memnun edemedikleri takdirde işledikleri toprağı terk ile günlerce mesafe kat ederek başka bir beyin arazisinde yer tutmaya mecbur kalmaktadırlar.” (BCA, 490.01.0.688-337-1, s. 85-86).

Benzer şekilde Elâzığ teftiş raporunda yarıcı olarak çalışmaktan memnun olmayan köylülerin mevcut durumdan şikâyet ettiği ve işini benimsemediği için işlenmeyen toprağın veriminin yok olduğu belirtilmiş ve bir an önce köylüye toprak verilmesi gereğinden bahsedilmiştir (BCA, 490.01.0.1576-418-1, s. 9). Ancak topraksız köylünün topraklandırılması ihtimalinden korkan toprak sahipleri ise köylüye toprak verilmesine karşı çıkmaktadırlar. Diyarbakır seçim bölgesi gözlem raporunda kentteki birçok ağanın halka ve köylüye toprak verilmemesi için propaganda yaptığı ve ayrıca vergilerin ağırlığından, ürününün para etmemesinden yakındıkları anlatılmaktadır (BCA, 490.01.725-481-1, 1935, s. 6).

Raporlarda da ortaya konulduğu üzere ortak kanı bir toprak rejimi düzenlemesi yapılması ve köylünün hami tahakkümünden kurtarılması üzerineydi. İlk amaç köylünün kiracılık ve ortakçılık statüsünden kurtarılması ve kendi toprağını işlemesinin sağlanması olarak belirlenmişti (Pamak, 1980, s. 145). Hükümette bu yönde hareket ederek köylünün topraklandırılması konusunda ciddi adımlar atmış, 1934 yılına kadar köylüye 73 bin hektar arazi dağıtımını yapmıştır (Tezel, 2015, s. 376). Bununla birlikte toprak dağıtımını sırasında yaşanan ve raporlara da yansıyan problemler ise

yeni bir sorunu gündeme getirmiştir. Bu sorunlar dağıtılan topraklar üzerinde çeşitli maliklik iddialarının ortaya çıkması, kadastro yapılmaması ve Osmanlı döneminden kalan tapu belgelerinde yaşanan karmaşalardan oluşmaktaydı (İnci, 2010a, s. 351). Sorunun merkezinde yine güç ve iktidar unsuru yer almakta güçsüz köylü hak iddiasında bulunmaktan men edilmekteydi. Keza maliklik iddiasında bulunan ve çoğunluğu güçlü beylerden oluşan nüfuzlu kimseler, köylüyü toprak davaları ile meşgul etmekteydi. Örneğin Kocaeli’de yeniden dağıtılan ve tapulandırılan toprakların köylüye dağıtımında uygulanan yöntem bu yaklaşımın bir örneğiydi. Keza dağıtımda en değerli ve kârlı topraklar güçlü ve zengin kişilere verilirken kıraç ve verimsiz topraklar yoksul köylüye dağıtılmaktaydı. Ayrıca rapora göre duruma itiraz etmek isteyen köy muhtarına da bir sus payı verilmekte ve köylünün kaymakama yaptığı bütün itiraz ve şikâyetler ise yanıtız bırakılmaktaydı (BCA, 490.01.0.676-285-1, s. 100). Kars ve Sivas’ta da toprak dağıtımını sırasında köylülerin *umumi vekili* sıfatıyla hareket ettiği ifade edilen muhtemelen köylü üzerinde nüfuzlu olan aracı kişilerin bütün toprakları ele geçirdiği örneklere rastlanmaktaydı. Çaresizlik içindeki köylü topraklarını kaybederken iskân tapularını ele geçiren bu araçılar ise elde ettikleri toprakları o topraklar üzerinde yaşayan aynı köylüye fahiş fiyatlarla satmaktaydı (BCA, 490.01.0.666-238-1, s. 68; BCA, 490.01.0.710-423-1, 09.11.1944, s. 116). Bu örneklerde görüldüğü üzere topraksız bulunan ve tapuları almak konusunda hâkim kişilerin baskısı altında kalan köylüler, devletin koruyuculuğundan da mahrum olarak büyük bir çıkmazın içinde düşmüşlerdi. Tapu sorunu CHP vilayet kongrelerinde de sıklıkla dillendirilmekteydi. Kongrelerde toprak sahipliği konusunda yaşanan bu çatışmaların çözülebilmesi için bu bölgelere memur tahsis edilmesi önerilirken liyakatsiz tapu memurları sorununa da ışık tutulmaktaydı. Keza Eskişehir vilayet kongresinde yapılan önerilerden biri de *seyyar tapu memurluklarının* oluşturulması isteğiydi (BCA, 490.01.0.1536-241-1, 29.12.1940, s. 12).

Merkez-çevre kavramı ile açıklanan ve arada bir kopukluğun var olduğu iddia edilen devlet-toplum ilişkilerinde köylü, bu boşluğu bazen *aracı* denilen kişilerle doldurmuştur. Erksel yapıyı temsil eden ağa figürü, köy imamı; iktidarın taşra derinlerindeki mikro siyasetçisi olan muhtar ve aydını temsil eden öğretmen modeli taşranın simgesel aracı odaklarını oluşturmaktaydı (Pakdemir, 2005, s. 82). Bu noktada ağa ve muhtar rollerinin ortaya çıkardığı başat görevlerinden biri de köylünün şehirle temasını sağlamaktı. Muhtar, devletin kontrol mekanizmasındaki son halka olarak değerlendirilirken köyün şehirle, idari kurumlarla bağlantı noktasını da oluşturmaktaydı. Muhtarın olmadığı yerlerde ise şehirle bir şekilde teması

olan insanlar, köy işlerini bir şekilde gördürebilenler ve köy ahalisi içinde kontrol ve otorite merkezi olabilmeyi başaran aracı önem kazanmıştı. Bu kişiler ya doğrudan muhtarlık konumunu ele geçirerek ya da kendi mahiyetindeki kişileri seçtirerek köydeki ağırlıklarını koruyabilmekteydiler (Boran, 1992, s. 145; Son Posta, 16.05.1938, s. 5). Köyde muhtar olabilmenin yolu ise varlıklı olmaktan ve nüfuzlu bir etkiye sahip olmaktan geçmekteydi (Makal, 2008, s. 67). Avcıoğlu, bu dönemde bey ve ağaların köylüyü abluka altına alarak her cepheden devlet, memur ve köylü arasında bir demir perde kurduklarından bahsetmektedir. Küçük memurlar bu ağaların adamları sıfatını taşımakta yüksek düzeyli memurlar ise yine ağaların politik baskısı altında hareket etmekteydiler (2003, s. 661). Böylece köylünün şehir ya da kasabada ki devlet kurumları ile olan ilişkilerinde öne çıkan *cehalet ve çekingenliği* bu aracı şahsiyetlerin ellerini daha da kuvvetlendirmekteydi. Raporlarda da ifade edildiği üzere bunun en temel sebebi resmi görevlilerin halkla arasındaki mesafeleriydi ve bu da halkı onlara karşı soğuk ve ürkek hale getirmişti (BCA, 490.01.0.79-293-2, 29.01.1931, s. 22). Keza köylü, devlet bürokrasisinin soğuk ve resmi yüzü yerine en azından ulaşılabilir olduğuna inandığı sert ve zalim ağaları yani hamileri ya da aracıları önemsemekteydi (Ayata, 1994, s. 51).

Köylünün şehre yabancılığı ve uzaklığı buralarda bulunan aracılardan efendi pozisyonunda hareket etmeleri ve köylüyü istedikleri şekilde yönlendirmeleri sonucunu ortaya çıkarmıştı. Devlet kapısındaki bürokratik işlerde köylünün yeterli bilgidен yoksun olması nedeniyle aracılardan üstlendiği rol önemliydi. Keza bilgi ve gücün birbiri içine geçmiş bir çeşit iktidar aracı olması nedeniyle bilgi adeta bir disipline etme ve otorite sağlama aracı olarak kullanılmaktaydı (Arslan, 1999, s. 78). Çoğu zaman bu ilişki karşılıklı bir çıkar ilişkisi üzerine odaklı görünse de kazanımlar açısından aracılardan bilhassa ekonomik girdilerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu dönemde köylünün aracılara en çok başvurduğu alanı yeterli bilgiye sahip olmadığı için çekindiği mahkeme ve adliye konuları oluşturmaktaydı. Kastamonu seçim bölgesi teftiş raporunda köylünün mahkeme kapılarında ve devlet dairelerinde işini gördürebilmek için sürekli git gel yaptığı ve bu durumun köylüde yılgınlık yarattığı anlatılmaktaydı (BCA, 490.01.0.668-245-1, s. 89). Köylünün işi gücü bırakıp şehre gitmesi, günlerce mahkemelerde işlerini takip etmesi ve bunun ortaya çıkardığı külfet, bu makamlara karşı duyduğu çekingenlik, onu ekonomik olarak iyi olan, işlerine bakacak bir adam bulma zorunluluğunu ortaya koymaktaydı. Köylü ile memurlar arasında bulunan ve *muakkip*¹ denilen aracılardan köylünün

¹ Muakkip: Peşi sıra giden, ardına düşen, ardından gelen, takip eden kimse anlamına

hukuki ve adli işlerini takip etmek üzere memurlarla köylü arasında bir rol üstlenmekteydiler. Ancak bu araçların çoğunlukla köylüyü manipüle ettiği örneklere raporlarda rastlamak mümkündür. Çoruh Bölgesi Parti Müfettişi Muğla Milletvekili Cemal Karamuğla'nın Trabzon ve Rize'deki tapu işlerini raporlarken sunduğu bilgiler son derece önemlidir. Karamuğla, köylünün muakkiplerle yaşadığı sıkıntıyı şöyle özetlemektedir: “*en basit işlerini mücerret bir menfaat kastile izam ve iğlak ve zavallı halkı iğfal ederek bazen sahtekarlıklara kadar sürükleyen muakkiplerdir. Eğer bu muakkipler tapu daire işindeki katiplerden bir de muzahir temin etmiş olurlarsa vaziyetin fecaatı bir kat daha artar.*” Karamuğla'ya göre özellikle memurlarla ortaklık yapabilmeyi başarmış muakkipler, iş birliği içinde halkı zor duruma düşürmekteydi (BCA, 490.01.0.699-377-1, s. 126). Trabzon da gerçekleşen ve raporlara yansıyan bir olayda siyasi bir ayağı da bulunan ve parti konumunun kişisel rant sağlamak üzere kullanımı söz konusudur. Parti ilçe başkanı ve bir arzuhalci (aracı) arasında meydana gelen tartışmalı olay köylünün içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir. Köylünün tapu işlerini yapığını iddia eden arzuhalci ile bu işi ondan daha ucuza yapabileceğini iddia eden ilçe başkanı arasındaki durum merkeze şikâyet konusu olmuştur. Keza başkanın iddiasına göre arzuhalci *cahil köylüleri* kandırarak resmi işlerinin yapılması karşılığında onları dolandırmaktadır. İddiaya göre arzuhalci son olarak köylünün işini takip etme karşılığında maliyeye verilmek üzere köylüden talep ettiği 7 lirayı zimmetine geçirmiştir. Buna mukabil arzuhalci ise parti başkanının bu işlemleri kendisinden daha ucuza yapacağını belirttiğini ifade etmiş ancak kendisinin köylülerin işlemlerini bitirdiğini ifade etmesi üzerine başkanın arzuhalciden kazancının yarısını kendisine vermesini istediğini iddia etmiştir. Arzuhalcinin iddiasına göre ağalık geçmişi olan bu başkan partinin itibarını kullanmak yoluyla halka zulmetmektedir (BCA, 490.01.0.715-441-2, s. 103-111). Örnekten anlaşılacağı üzere köylünün zayıf durumu hamiler ve araçlar arasında çatışmaya sebep olmaktadır.

Teftiş raporlarına yansıyan birçok şikâyetin ana konusu zaten toprak sahiplerinin zulmü altında kalan köylülerin toprak ve tapu işlerinin idari ve adli sürecinde de ya memurların istismarına ya da toprak sahiplerinin müdahalesine maruz kalması oluşturmaktaydı. Manisa seçim bölgesi teftiş raporunda kentte memurların köylüye işlerini görebilmek için gayri resmi ve meşru olmayan teklifler sunduğu ve köylünün bu teklifleri reddetmesi durumunda işlerinin haftalarca uzayabildiği belirtilmekteydi (BCA,

---

gelmektedir. Köylünün şehirlerdeki işlerini takip eden araçlara verilen isimdi. *Kamus-i Türki*, <https://www.kamusiturki.com/muakkib>, 20.03.2021, 22:23.

490.01.0.684-319-1, s. 73-74). Mersin’de de il kongre dilekleri arasında yapılan şikayetlerden birini kasabaya uzak yerlerde bulunan köylerdeki arazilerin satışı sırasında *hukuki bilgisizliği ve cehaletinden* istifade edilen köylünün mağdur edildiği bilgisi oluşturmaktaydı (BCA, 490.01.0.496-1998-1, 1931, s. 12). Kastamonu’da tahsildarların halktan para toplama sırasındaki suiistimallerinin (BCA, 490.01.0.668-245-1, s. 89) yanı sıra seçim bölgesini teftiş raporunda belirtildiği üzere Manisa’da bir icra memurunun kardeşi adına kiraladığı bir çiftlikte bulunan yedi köy yarıcısına zulüm ettiği ve durumun parti yönetim kuruluna bildirildiği halde müdahale edilmediği ifade edilirken, halkın adli işlerin yavaş yürümesinden ve bazı memurların akrabalık yoluyla kişisel rant sağlamak için köylülere zorluk çıkarmalarından şikayet ettikleri ifade edilmekteydi (BCA, 490.01.0.684-317-1, s. 167). Yine Elâzığ’da ise bir parti müfettiş raporunda belirtildiği kadarıyla memurlar arasında yolsuzluğun arttığı, halktan bazı kimselerle anlaşmak yoluyla devletten vergi kaçırdıkları ve bunun mahkeme yoluyla dahi takip edilemediği anlatılmaktadır. Bu raporda güçlü kişilerle anlaşan memurların yolsuzluklar yaparak, mahsule el koydukları ve vergi kaçırdıkları tespiti yapılmıştır (BCA, 490.01.0.1576-418-1, s. 5). Öte yandan başka tekil bir örnekte memurlarla işbirliği yapamamaya büyük ekonomik kayba uğrayan bir toprak zengininin ise öldürmeye varan teşebbüste bulunduğu ve memurlar üzerinde tahakküm kurabilme hırsına büründükleri görülmektedir.² Niğde parti müfettiş raporunda verilen bir örnekte ise çoğunluğu doktor, memur, öğretmen ya da adli sektörde çalışanlardan oluşan bir aydın-memur ekibinin kâr amacı güden ticari işlerle uğraştıkları, köylüden elde ettikleri tarımsal ve hayvansal ürünleri toplayarak dağıtım ve sevk etmek gibi yöntemlerle aracılık türü bir faaliyetle ekonomik girdi sağladıkları belirtilmişti. Müfettişe göre memurların kendi *konum ve makamlarını da bu işe alet etmeleri yüksek oranda beklenebilir* bir ihtimaldi (BCA, 490.01.0.670-258-1, s. 19). Benzer bir örnek CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal’ın Doğu Gezisi raporlarında yer almaktadır. Esendal, Tunceli ve Diyarbakır’da kaymakamlar ve çeşitli memurların halktan yağ, peynir gibi köy ürünlerini toplamak yoluyla bu ürünleri üst rütbeli memurlara sattıkları ya da onlara ücretsiz vermek yoluyla köylü üzerinden kar ettikleri belirtilmektedir (BCA, 490.01.0.571-2274-1, 14.06.1945, s. 7).

Hem devlet hem köylünün mağdur edildiği ve yumuşak bir deyişle

² Bir dava vekilini meslek yüzünden öldürdüler başlıklı haberde derebeylik zihniyeti yüzünden adli yolla mal varlığını kaybeden ileri gelen bir şahsın davaya bakan hâkimi öldürttüğü iddia edilmektedir. Bkz. *Vakit*, 19.05.1933, s. 10.

memur hatası (Hatipoğlu, Mart 1936, s. 104) olarak yorumlanan bu hukuksuzluklarda asıl zarara uğrayan köylülerdi. Öyle ki köylü, bir örnekte mal müdürleri ile iş birliği yapan parti ilçe yönetimlerinin yolsuzluklarına maruz kalmakta ve durum parti müfettişleri tarafından *kanunen tespit edilemese de vicdanen verilen hükümlerin* bu yolsuzluğun yapıldığına delalet ettiği şeklinde açıklanmaktaydı (BCA, 490.01.0.724-479-1, s. 44). İstanbul il kongresi zabıtlarında da küçük memurların köylünün işini görmek için bin türlü müşkülât çıkardıkları ve bunun tamiri için de rüşvet aldıkları belirtilmekteydi. Raporda bunun *madden kanıtlanamayacağı ancak rüşvetin varlığından şüphe duyulamayacağı* ifade edilmekteydi (BCA, 490.01.0.233-916-1, 06.02.1931, s. 122). İstanbul teftiş raporlarında belirtilen bir başka kanıtlanamayan örnekte ise memurların devlet adına gerçek değerinden daha yüksek olan orman gelirine düşük bir meblağ gösterilmesi yoluyla el koyduğu görülmektedir. Orman köylülerinden elde edilen fazla gelir memurların eline geçmektedir (BCA, 490.01.0.662-218-1, 24.03.1942, s. 95). Bazı memurların ise gayri müslim tüccarlarla iş birliğine girerek bu tüccarların sömürülerine maruz kaldığı görülmektedir. Teftiş raporlarına göre Edirne’de zengin Yahudi tüccarların boyunduruğu altında kalan memurlara bu tüccarlar tarafından “*alışverişte kolaylık sağlamak, değerinden ucuz mal vermek, ödünç mal ve para vermek, işleri bitinceye kadar istememek, memurun karakterini ve ruhunu okşayacak eğlenceler tertip etmek poker vb. oyunlarla para kazandırmak*” gibi çeşitli uygulamalarla boyun eğdirilmişti. Hatta gelinen son noktada bu tüccarlara olan borçları haddini aşan memurlar borçlarını ödeyemedikleri için tüccarların istediği her şeyi yapmak mecburiyetinde kalmışlardı (BCA, 490.01.0.643-130-1, 25.07.1935, s. 34). Konya teftiş raporunda da memurların *devlet otoritesinden ziyade şahıs otoritesi altında* çalıştıklarını gösteren halk şikâyetleri dile getirilmektedir (BCA, 490.01.0.677-288-1, 25.05.1935, s. 196). Adana vilayet kongresi sonunda dile getirilen halkın istekleri arasında memurlar arasındaki bu yozlaşmanın yok edilmesi için iyi eğitim almış, rasyonel yeteneği ağır basan memurların yetiştirilmesi ve görevlendirilmesi istenmekteydi (BCA, 490.01.0.492-1980-1, 04.03.1931, s.1).

Benzer şekilde şehirlerde işçiler üzerinde hâkimiyet kuran bir aracı grubun da baskıları söz konusuydu. Dönemin Başbakanı Refik Saydam başkanlığında Zonguldak’ta yapılan bir toplantıda tutulan konuşma tutanaklarına göre Zonguldak’ta iş bulma konusunda işçilere yol gösteren ve şirketlerle işçiler arasında aracılık yapan çeşitli kişi ve gruplar bulunmaktaydı. Bir maden şehri olan Zonguldak’ta işçi toplamakla görevli olan ve işçilerin *çavuş* olarak isimlendirdiği bu kişilerin işçileri istismarı söz

konusuydu. İşçiler bağlı buldukları çavuş himayesinde bulunmakta ve onun kendilerini koruduğuna dair büyük bir güven ve inanç oluşturmuşlardı. Öyle ki bu tabiiyet ve korumasızlık onları çavuşun sermayesi durumuna getirmişti. Çavuşların kendi içlerindeki güç tanımları, nüfuz ve etkinlikleri de maden ocaklarına getirdikleri amele sayısı ile ölçülmekteydi (BCA, 490.01.0.721-465-2, s. 19). Yani işçiler hem bir sermaye hem de bir nüfuz aracı olarak kullanılmaktaydı. Benzeri bir durum Tekirdağ'da taş işçiliği için çalışan ameleler içinde geçerliydi. İşçi tedarikinde *müteahhit* olarak isimlendirilen kişilerin zorbalığı altında işçiler, haksızlık ve yolsuzluğa uğramaktaydı (BCA, 490.01.0.711-429-1, s. 79). İpsala'da da işçi ve köylülerin verimli topraklarda ürettikleri çeltik, *çeltik patronu* olarak isimlendirilen bir şahıs adına ekilmekte ve kazançları günlük yevmiyeden öteye gitmeyen köylüler bu kişi adına *amelelik* yapmaktaydılar (BCA, 490.01.0.672-266-1, s. 18).

Az gelişmiş ülkelerin sosyo-ekonomik koşullarında köy ve kasabalı arasında beliren diğer bir aracı-komisyoncu grubunu da artı ürünün pazarlamasında rol alan kişiler oluşturmaktaydı. Keza köylünün ürününü pazarlama olanaklarını ele geçirmek bu aracılardan en önemli amacıydı. Bilhassa köy dışında yaşayan büyük toprak sahipleri köylüleri hem maraba, yarıcı, ortakçı ya da kiracı olarak çalıştırmakta hem de evirilen hami sıfatının yanında tüccar ve tefeci kimlikleriyle de küçük köylüleri istismar yoluyla sermaye biriktirmekteydi (Köymen, 2008, s.111). Köylülerin satmak üzere kasabalara getirdikleri ürünler kasabadaki uyanık komisyoncular ya da büyük toprak sahiplerinin eline geçmekteydi. Mersin vilayet kongresi dileklerine yansıyan bir şikâyete göre bazı yerlerde küçük üreticinin şehre götürmek üzere getirdiği ürünler köy yollarında ya da kasabalardaki sokak aralarında bekleyen komisyoncular tarafından yarı zorla ve çok ucuza mal edilecek şekilde köylülerden alınmaktaydı. Hatta alınan ürünlerin ücretinin ödenmemesi de ayrı bir zorbalık türü ortaya çıkarmaktaydı (BCA, 490.01.0.496-1998-1, 1931, s. 10). İstanbul teftiş raporlarına göre ise burada komisyoncuların etkinliği bilhassa devlet erkinin sıkı bir denetleyici sıfatına henüz erişemediği yerlerde ortaya çıkmaktaydı. Komisyoncuların belirlediği piyasa özellikle fahiş fiyatlardan belirlenmekte ve ciddi bir borsa oluşturulmaktaydı (BCA, 490.01.0.662-218-1, 24.03.1942, s. 93). Köylü ise muhtaç olduğu bu kişilere ürününü onların istediği fiyattan satmak durumunda kalmaktaydı. Bu dönemde bu borsayı takip etmek ve halkı aracı-komisyoncuların fiyat tacizinden korumak üzere devlet tarafından *komiser* sıfatıyla *zahire denetçileri* görevlendirilmişti. Ancak bu denetçilerin bilhassa tüccar ve aracılardan kurdukları yakın münasebet onları da bu çarkın içine sokmaktaydı. Bu uygulamanın da ayrı bir çıkar grubu oluşturduğu ve

köylünün devletin sağladığı bu koruyucu güçten de mahrum bırakıldığı raporlardan anlaşılmaktadır (BCA, 490.01.0.643-130-1, 25.07.1935, s. 80).

Köylüleri komisyoncu, faizci ya da tefecilerin eline düşüren en önemli sebep ise köylünün kredi olanaklarının bulunmaması ve para sıkıntısı çekmeleriydi. Keza tefeciler özü itibarıyla ya kredi sisteminin henüz gelişmediği ya da gelişmiş olan yerlerde kredi kullanma kısıtlılığının olduğu durumlarda ortaya çıkmaktaydı (Marx, 2004, s. 167). Şevket Raşit Hatipoğlu'na göre *murabaha* denilen faizcilik ya da tefecilik işlerinin çoğalmasa köylünün kredi alamaması nedeniyle ortaya çıkmış ve köylü kazancını bu yolla araçılara akıtmaktaydı. Kanunen yasak olmasına rağmen bölgelerinde söz sahibi olan araçılar da bu yolla köylüyü adeta avucuna almaktaydı (Hatipoğlu, Dönüm, Haziran 1936, s. 271-272). Sorun o denli büyüktür ki CHP'nin il toplantılarına da yansımaktaydı. Oldukça şiddetli tartışmalarda son derece açık bir şekilde ihtikârcılık ve tefecilik sorgulanmaktadır (BCA, 490.01.0.273-1090-2, 11.02.1944, s. 2). Bütün bu sorgulamalarda köylünün temel sıkıntısının ne olduğu konusuna verilen en dikkat çekici yanıt köylüyü sömüren komisyoncular karşısında köylülerin kendilerini *arkalayacak* bir sermayeye ve köylüyü yönlendirecek ve onları doğru bir sermaye hareketine sevk edecek bir rehberle sahip olmamaları olarak gösterilmiştir (BCA, 490.01.0.643-130-1, 25.07.1935, s. 91). Keza köylünün idari, adli her türlü sorunda kapısını çaldığı kesimler yine bu tüccar-tefecî ekibini oluşturmaktaydı. Köylüye kredi tahsis edilmesi için kurulan Ziraat Bankasının yardımlarının yetersiz kalması ve köylünün yeterli oranda kredi çekebilmesi için teminat gösterme konusunda aciz kalması, onu yine zengin ve nüfuzlu muhtekirlerin, tefecilerin eline düşürmekteydi. Sorunun farkında olan devlet, tefecilikle mücadele etmek ve köylüye kredi sağlamak için kendi resmi örgütü olan bankaları ve kooperatif sistemlerini devreye sokmuştu (Dinçer, 1995, s. 756; Ökçün, 1997, s. 72). Ancak Adana seçim bölgesi teftiş raporundan da anlaşıldığı kadarıyla bu kesimlerin o kadar büyük bir etkinliği söz konusuysa ki devletin bu sorunun önü almak için bir çözüm olarak yürürlüğe koyduğu satış ve kredi kooperatiflerinin kurulmaması için de ciddi bir mücadele vermekteydiler (BCA, 490.01.0.703-395-1, s. 93). Ziraat Bankası bünyesinde hareket eden kooperatifler, bilhassa bankadan tapusuz kredi çekemeyen köylüler için önemli bir çözüm olmuştu. Keza banka ya ipotek gösterme, şahsi teminata dayalı yani kefil gösterme yoluyla krediler vermekte ya da tarımsal ürünlerle menkul kıymetlerin rehin verilmesi karşılığında kredi olanağı sunmaktaydı (Ataşağın, 1939). Kooperatiflere halkın ve köylünün akın etmesi ile yeni kredi olanaklarına erişen köylüler, tüccar ya da tefecilerden faizle borç almak derdinden kurtulduklarını ifade etmişlerdi (Cumhuriyet, 02 Temmuz 1931, s. 4).

Kooperatiflere köylünün gösterdiği ilgi basında da geniş oranda yer almış, hükümetin bir başarısı olarak lanse edilen kooperatif sayısı talep oranınca artırılmıştır (Cumhuriyet, 09 Ocak 1932, 4; Son Posta, 19.02.1940, s. 10; Ulus, 29.10.1936, s. 20). Bununla birlikte 1924 yılında açılmaya başlayan kooperatifler sınırlı sayıda kalmış, 1929 yılında 65 olan kooperatif sayısı 1938 de 589'a çıkmıştır (Tezel, 2015, s. 494-495). Sinop vilayet kongresinden vekâlete gönderilen bir istekte bu alım, satış ve kredi kooperatiflerinin şahsi kazanç yollarını takip ve denetim altına alınması için çok önemsendiği belirtilmekteydi (BCA, 490.01.0.498-2004-1, 16.04.1930, s. 23). Ancak bu çözümün de uzun ömürlü olmadığı görülmüş ve merkeze bildirilen raporlardan birinde ifade edildiği üzere kooperatifler de köylünün aşırı borçlanmasından dolayı işlevsiz kalmaya başlamıştır (BCA, 490.01.0.79-293-2, 29.01.1931, s. 5). Hatta öyle ki köylü borçları nedeniyle ürününü yine alacaklılarına vermek durumunda kalmaktaydı (İnci, 2010b, s. 99). Öte yandan Kars teftiş raporlarından anlaşıldığı kadarıyla komisyoncular kısa zamanda kooperatifler üzerinde de etkili olmuş, kooperatifler aracılığıyla satılan ürün istihali de komisyoncular tarafından ele geçirildiği için ürünler fahiş fiyatlardan satılmaya devam etmiştir (BCA, 490.01.0.666-238-1, s. 82). Hatta kooperatiflerin birçoğunun yönetim kurullarında da yine tüccar ve murabahacılar³ bulunmaktaydı (Tökin, Kadro, Mart 1932, s. 150). Aracılar çoğu zaman tefeci rolünü de üstlendiği için kooperatiflerde zamanla işlevsiz hale gelmiş ve köylünün düşük fiyatlı malı aracılar tarafından ya kooperatife ya da başka birine yüksek fiyattan satılmaya devam etmiştir (Avcıoğlu,2003, s. 682-683).

Köylüyü ihtikârcı, tefeci, komisyoncu zulmünden kurtarmak için kasaba ve şehirlerde uygulanmak üzere baz öneriler de sunulmuştur. Kooperatiflerin yanı sıra bir nevi ürün üzerindeki kârın köylüde kalması için oluşturulan alım satım birliklerinin kurulması yapılan önerilerden biriydi. Kurulacak birlikler köylünün aracı ihtiyacını ortadan kaldıracak ve böylece bu birlikler sayesinde köylünün ürünündeki kâr oranı direk köylüye kalacaktı (Sözer,1947, s. 100). Nusret Köymen tarafından Ankara Vilayet Kongresi görüşmeleri sırasında ortaya atılan benzeri bir fikir de *Köylü Hanı* adıyla şehir ve kasabalarda belediyeler tarafından açılması öngörülen dükkânlardı. Daha pratik ve kısa vadeli çözüm önerisi niteliğindeki bu teklife göre *Köy Malı Dükkânları* açılacak ve dükkânlarda köylü, ürünlerini satıp ihtiyaçlarını alabilecektir. Böylece belediye kontrolünde yapılacak olan satışlarla herhangi bir suiistimale mahal bırakmadan köylüye doğrudan satış ve alım

³ Murabaha, İslam hukukunda bir satış türüdür. Alış fiyatı veya maliyet üzerine bir miktar kâr ilavesiyle yapılan satış muamelesidir.

imkânı tanınacaktı. Köymen, bu sebeplerden dolayı köylünün şehre gelmeden evvel bir bağlantı noktasına inmesini gerekli görmektedir. Ona göre kervanlar, hanlar gibi Köylü Hanlarının da açılmasıyla köylüler aracılara gerek kalmadan şehrin ürkütücülüğünden kurtarılarak ürününü satma imkânı bulacaktır (BCA, 490.01.0.1540-262-1, 28.12.1940, s. 46-48).

4. SONUÇ

Toplumsal, ekonomik ve siyasi faktörlerin de desteklediği güçlü-güçsüz, ezen-ezilen ilişkisinin asıl çerçevesi etkili bir devlet erkinin hissedilmediği toplumlarda ortaya çıkmaktadır. Tek partili yılların görece güçlü devlet merkezinin, ulaşmakta başarısız kaldığı çevreye, çevrenin kendi dinamikleri ile uzanmaya çalışması yerelde yeni bir yapılanma ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde ekonomik ya da siyasi olarak kaynaklara erişimi daha sınırlı olan ya da hiç olmayan kesimlerle bu kaynaklara direk sahip olan ya da kaynaklara ulaşma konusunda başarılı olan kesimler arasında kurulan mecburi diyalog bir rant ya da sömürü durumunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kaynağa ulaşmak mecburiyetinde olan toplum kesimleri ekonomik ya da sosyal konumunda artılar elde etmeyi arzularken kaynağın sahibi ya da aracıları olan kesimler ekonomik ya da politik rant sağlamaktaydılar.

Tek partili dönemin köy ve kent arasında tapu-toprak gibi adli meselelerini çözmek konusunda memurların, toprağa bağlı ekonomik düzende toprak sahibi hamilerin ve artı ürünün pazarlanmasında tefeci-tüccar ekibinin kendilerine muhtaç durumda bulunan kesimleri bilgi ve ekonomik güç yoluyla istismarları söz konusudur. Kırsal kesimlerin şehirlerle bağlantısının zayıflığı ve görece eğitimsizliği onları bu aracı-hami kesimlere muhtaç bırakmıştır. Devletin merkez olarak bu sorunlara müdahil olamaması tek partili yılların modernleşme çabalarının yerel dinamikler tarafından desteklenmesi ihtiyacı ile açıklanabilmektedir. Öte yandan yerel ilişkilerin üzerine kurulduğu kültürel ve sosyal kökler, bugün bile gevşetmekte zorlandığı bir ilişki ağını gözler önüne sermektedir. Bütün bu ilişki çerçevesine en çok yer verilen alanların ise halk ve parti sorunlarının tartışılabilirdiği kongreler değil parti müfettişlerinin öznel gözlemlerine dayalı yargı ve yorumlarını içeren teftiş raporlarının olması oldukça ilgi çekicidir. Bunun ötesinde çalışmaya konu edinilen memur-hami-aracı gücü Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devam edegelen ve günümüz Türkiye'sinin de en ciddi sorunlarından birini teşkil etmeye devam etmektedir. Bu bağlamda sorunun kökleri uzun bir maziye dayanmakta, tarihsel ve sosyolojik arka planı incelenmeden, anlaşılmadan çözüme ulaşamayacak bir kangren olmaya devam etmektedir. Ele alınan dönemde net bir genelleme yapılmadan sadece

hâkim partinin kendi kaynakları üzerinden yapılan bu değerlendirme de görüldüğü üzere genel havayı yansıtan tekil örnekler, hemen her dönemin keskin bir sorununa işaret etmekte ve bugünün toplumunu anlamak açısından önemli mesajlar vermektedir.

5. SUMMARY

Social history seems to have a series of inequalities in every aspect of his life. Interest in life, rights owned, etc. It is a well-known fact that many reachers always have more conditions or businesses than the other. From the land-based life style to the capitalist society life, almost always material opportunities and wealth have appeared as the cause of these social inequalities and have had a problem among people. Inheritance, acquisition, or otherwise acquired property and wealth also provide an environment for conflict or extraction, which is a natural consequence of power inequality. Rural and urban power, which are the places where this type of relationship can be observed most easily, has created a system with its own internal order, kneaded with relations based on power and capital. In this order, a type of relationship emerges between those who have users and those who do not, based on knowledge, labor, power or property, up to excessive rent or exploitation. In this society, it consists of an independent structure, far from the state or formality. This situation, on the one hand, is an administrative process based on the center-periphery relationship, and on the other hand, the social structure creates a social problem that arises as a result of the underdeveloped economic conditions. These elements, which seem to be both the result and the cause, give birth to new power centers in the environment and feed them.

In this study, which questions the power, labor and knowledge-based relationship network mentioned in the one-party period social relations, the reality of a single-party period society, which is free from the administrative, ideological and managerial concerns of the party, is presented rather than a socio-economic perspective. In this study, which aims to examine the socio-economic structure and social dynamics of the period within the framework of a power relationship, the main point of this study is the party inspectorate reports that constitute the control mechanism of the party organizations of this period, the provincial congress minutes, the reports prepared by the party deputies as a result of their trips to the electoral districts, and various CHP archive documents. These thousands of documents and reports consist of the objective comments and observations of the deputies, who were commissioned by the party headquarters and are independent of local dynamics. The main issues to be discussed in the light of these reports and

documents, which shed light not only on party organizations but also on the current socioeconomic and cultural profiles of the provinces, are presented on three bases. These; the oppression of the landlords on the peasants in the rural setting; In the adaptation process that emerged during the transition from the patrimonial bureaucratic order to the rational rational order, the civil servant-intermediary structuring, which tried to dominate especially the rural areas and used its knowledge and technical superiority to create an exploitation order, was the most important capital and credit center of the period that emerged in the cities and towns. consists of power and capital-centered activities of usurer-merchant-intermediaries. Documents and reports in the CHP archive; It reveals the lack of a justice mechanism in society and a network of relations formed by the economic and social power centers that emerged due to the depth of social codes and mostly based on exploitation.

5. KAYNAKLAR

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Siyasal Partiler/CHP Fonu, 490.1.0.0.0.

Araştırma-İnceleme Eserler

Atasağun, Y. S. (1939). *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul.

Avcıoğlu, D. (2003). *Türkiye'nin düzeni dün-bugün-yarın İkinci Kitap*, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Ayata, A. G. (1994a). Roots and trends of clientelism in Turkey. *Democray, Clientelism and Civil Society*, 49-63.

Ayata, A. G. (2010b). *CHP örgüt ve ideoloji*, İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Aydemir, Ş. S. (2000). *İkinci adam, C II*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, T. (2018). *Tek parti döneminde CHP'nin taşra Örgütlenmesi ve merkez-taşra ilişkileri (1935-1945)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, H. (1999). Bilim, bilimsel bilgi ve iktidar. *Doğu Batı Akademi ve İktidar*, Yıl: 2, Sayı: 7, 63-89.

Bilgiseven, A. K. (1988). *Köy sosyolojisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Boissevain, J. (1969). Patrons as brokers, *Sociologische Gids*, 16. 6, 379-386.

Boran, B. (1992). *Toplumsal Yapı ve araştırmaları (iki köy çeşidinin mukayeseli tetkiki)*, Ankara: Sarmal Yayınevi.

Çaha, H. (2003). Rant kollayan bir topluma doğru. *Rant Kollama ve Yasal Soygun*, (Ed. Coşkun Can Aktan), İstanbul: Zaman Kitap.

Chatterjee, P. (2006). *Mağdurların siyaseti halk siyaseti üzerine düşünceler*, Çev. Veysel Fırat Bozçalı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çanaklı, L. A. (2007). *Türk romanında bürokrasi ve memurlar (1872-1950)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Dinçer, N. (1995). Türkiye'de esnaf ve küçük sanatkârlar. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 754-760.

- Ercan, F. (1972). *Kırsal yapıda toplumsal değişme*, Ankara: Yar Yayınları.
- Foster, G. M. (1965). Peasant society and the image of limited good, *American Anthropologist*, 67. 2, 293-315.
- Mülayim, Z. G. (1999). *Kooperatifçilik*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Haklı, S. Z. (2007). *Türk Romanında tek parti dönemi (1931-1946)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Hatipoğlu, Ş. R. (Şubat 1936). Türkiye’de arazi meselesi, *Dönüm*, Sayı: 38.
- Hatipoğlu, Ş. R. (Mart 1936). Türkiye’de arazi mülkiyeti, *Dönüm*, Sayı: 39.
- Hatipoğlu, Ş. R. (Haziran 1936). Murabaha ve köylü, *Dönüm*, Sayı: 42.
- Hatipoğlu, Ş. R. (Temmuz 1936). Ziraatımızda ortaklıkla işletme, *Dönüm*, Sayı: 43.
- İnci, İ. (2010). Atatürk dönemi Türkiye’inde toprak mülkiyet dağılımı ile ilgili bazı düzenlemeler. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 44, 35-359.
- İnci, İ. (2010). Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde tarımsal kredi konusundaki gelişmeler (1923-1938), *SAÜ Fen edebiyat Dergisi*, (I), 91-116.
- Kamus-İ Türki*, <https://www.kamusiturki.com/muakkib>.
- Karadeniz, H. (2020). *Türk romanında kasaba (1860-1960)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıray, M. B. (2000a). *Ereğli ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kıray, M. B. (2006b). *Toplumsal yapı ve toplumsal değişme*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve köylülük ağalar, üretkenler, patronlar*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Köymen, O. Ve Öztürkcan, M. (1999). Türkiye’de toprak dağılımı üstüne bazı notlar, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, içinde (s. 75-96). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Makal, M. (2018). *Bizim köy*, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). Tabakalaşmanın tarihi belirleyicileri: Türkiye’de toplumsal sınıf ve sınıf bilinci, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, Ankara: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Kapital I*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Ozankaya, Ö. (1970a). Köylerde iktidar yapısı üzerine bir araştırma, *Amme İdaresi Dergisi*, C 3, 37-60.
- Ozankaya, Ö. (1971b). Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Amme İdaresi Dergisi*, 322, 31-40.
- Ozankaya, Ö. (1991). *Toplumbilim*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Ökçün, G. (1997). *Türkiye iktisat kongresi 1923-İzmir: Haberler- belgeler-yorumlar*, Ankara: Sermaye Piyasası Yayınları.
- Önal, N. (1969). *Toplum sınıfları*, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Pakdemir, M. (2005). Taşranın ‘taşı toprağı altında’ ne vardır?, *Taşraya Bakmak*, Der. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Pamak, M. (1980). Türkiye'de toprak reformu, *Sosyoloji Konferansları*, 18, 127-162.
- Powell, J. D. (1970). Peasant society and clientelist politics, *The American Political Science Review*, Jun., 1970, 64 (2) (Jun), 411-425.
- Roniger, L. (1983). Modern Patron-client relations and historical clientelism: Some clues from Ancient Republican Rome, *European Journal Of Sociology*, 24, (1), 63-95.
- Sayarı, S. (2011). Clientelism and patronage in Turkish politics and society, 81-94.
- Scott, J. (1977). Patronage or exploitation, *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Gellner & Waterbury (Ed.), Center for Mediterranean Studies of the American Universities Field Staff.
- Stovel, K. & Shaw, L. (March 2012). Brokerage, *Annual Review of Sociology*, 38, 139-158.
- Scott, J. C. (1972). Patron-client politics and political change in Southeast Asia, *The American Political Science Review*, Mar., 66, (1), 91-113.
- Sözer, S. (1947). *Köy idaresi ve köycülük meseleleri*, Gaziantep, C.H.P. Basımevi.
- Eisenstadt, S. N. & Louis R. (1980). Patron-Client relations as a model of structring social exchange, *Comparative Studies in Society and History*, 22 (1), 42-77.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Theobald, R. (1983). The decline of patron-client relations in developed societies. *European Journal of Sociology*, Vol. 24, No. 1, 136-147.
- Tökin, İ. H. (Nisan 1932). Türkiye köy iktisadiyatında toprak rantı, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, 10-14.
- Tökin, İ. H. (Mart 1932). Türkiye köy iktisadiyatında borçlanma şekilleri, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, Sayı: 3, 25-34.
- Tökin, İ. H. (Kasım 1933). Türk Köylüsünü topraklandırmalı. fakat nasıl?, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, 33-39.
- Tökin, İ. H. (1990). *Türkiye köy iktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, İ. (1989). *Kırsal kalkınma sürecinde köyler, köy örgütleri ve devlet*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Weingrod, A. (1968). Patrons, patronage and political parties, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 10, No. 4 July, 377-400.
- Yücel, Y. (2019). *Kemal Bilbaşar'ın Cemo, Memo ve başka olur ağaların düğünü adlı romanlarında toplumsal gerçekçilik* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Tan

Son Posta

Ulus

Vakit

Çalışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: %100 tarafımda yazılmıştır.